

Мұхатова О.Х., Булгауов Ш.Т.

**Жүсіп Баласағұн және
ортағасырлық тарихи ойға
қосылған үлес**

Мақалада Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінің мазмұны талданады. Елік пен Өгдүлміштің диалогы түрінде жазылған шығармадағы негізгі идеялар, даналық сөздердің маңызы көрсетіледі. Жүсіптің адамгершілік қасиеттер, ұрпақ тәрбиесі, ізгілік туралы ой-пікірлері, патшалар мен уәзірлердің, хан сарайы қызметкерлері мен елшілердің, әскербасылар мен нөкерлердің, тәуіптер мен аспаздардың, диқандар мен малшылардың, т.б. қоғам мүшелерінің мінез-құлқы, білім дәрежесі, ақыл-парасаты, құқықтары турасындағы көзқарастары қарастырылады. Автор Ж. Баласағұн өзінің шығармасында қадап айтқан прогресс және қалыптасқан тәртіп негіздері, заңды ұстану және оны жетілдіру мәселелеріне назар аударған. Ойшылдың қоғам дамуының басты шарттары, соның ішінде білім, ғылым жөніндегі көзқарастары сипатталады. Тазалықтың, имандылықтың, діннің негіздері ғұламаның еңбегінен алынған үзінділер арқылы көрсетіледі.

Түйін сөздер: Жүсіп Баласағұн, «Құтты білік», ойшыл, Қарахан мемлекеті, ортағасырлық тарихи ой, тарихнамалық дерек, идея, қоғам, заң, даналық, бақ-дәулет, адамзаттың прогрессивті дамуы, ислам діні.

Mukhatova O.Kh., Bulgauov Sh.T.

**Yusuf Balasagwn and
contribution to the Development
historical medieval historical
thought**

The article analyzes the work of Yusuf Balasagun «Kutadgu bilig». Showing the main ideas, words of wisdom writings is written in the form of dialogue and Elike Ugdulmisha. Considering views Yusups on human qualities, education of the younger generation, dobrodetelstva, behavior, education, intelligence, understanding, right of kings and viceroys, palace servants and diplomats, generals and nokors, Derbishev and cooks, and others. Members of society. The author draws attention to the issues of progress and reform at the preservation of non-use of foundations suschestvenngo order, law-abiding, improving laws that Yu Balasagun emphasized in his work. Characterized views thinker of the main conditions of development of society, including those on education and science. Showing the foundations of spiritual purity, morality, and religion on the passages, which are taken from the work of the great thinker.

Key words: Yusup Balasagun, «Kutadgu Bilig», the thinker, the state Karakhanids medieval historical thought, historiographical source, the idea of society, law, wisdom, wealth, progressive development of humanity, the religion of Islam.

Мұхатова О.Х., Булгауов Ш.Т.

**Юсуп Баласағұн и его вклад
в развитие средневековой
исторической мысли**

В статье анализируется труд Юсупа Баласағұна «Кутадғу билиг». Показываются главные идеи, слова мудрости сочинения, которое написано в виде диалога Елика и Угдүльмиша. Рассматриваются взгляды Юсупа о человеческих качествах, воспитание подрастающего поколения, добродетельства, поведении, уровень образования, разум, понимание, права царей и наместников, дворцовых слуг и дипломатов, полководцев и нукеров, дербишей и поваров, и др. членов общества. Автор обращает внимание на вопросы прогресса и реформ при неприменном сохранении основ существенного порядка, законопослушания, совершенствования законов, которые Ю. Баласағұн подчеркивал в своем сочинении. Характеризуются взгляды мыслителя о главных условиях развития общества, в том числе об образовании, науке. Показываются основы духовной чистоты, морали, религии по отрывкам, которые взяты из труда гениального мыслителя.

Ключевые слова: Юсуп Баласағұн, «Кутадғу билиг», мыслитель, государство караханидов, средневековая историческая мысль, историографический источник, идея, общество, закон, мудрость, благосостояние, прогрессивное развитие человечества, религия ислам.

**ЖҮСІП БАЛАСАҒҰН
ЖӘНЕ
ОРТАҒАСЫРЛЫҚ
ТАРИХИ ОЙҒА
ҚОСЫЛҒАН ҮЛЕС**

Ортағасырлардағы Қазақстан аумағындағы түркілік мемлекеттік құрылымдардың арасында Қарахан мемлекеті өзінің әлеуметтік-мәдени дамуымен ерекшеленді. Қалалар және қала мәдениеті өркендеді. Әсіресе қоғамдық ғылымдар дамыды. Оның дамуына әлеуметтік-саяси факторлардың ықпалы зор болды. Ғұлама ғалымдардың ақыл-ойының арқасында адамзаттың жауһары саналатын еңбектер жазылып, олар әлемдік өркениеттің құнды туындыларына айналды. Сондай ойшыл, ғалымдардың бірі – Жүсіп Баласағұн және оның «Құтты білік» туындысы.

Ж. Баласағұнның өмірбаяны жайлы мәліметтер жоқтың қасы. Десе де ғұламаның әлем мойындайтын еңбегі және оның атауы ғасырлар бойы адамзат жадында сақталып келеді. Жүсіптің «Құтты білік» еңбегі ортағасырлық тарихи ойдың дамуына қосылған қомақты үлес болып саналады.

Жүсіп Баласағұни бұл дастанын хижра есебімен 462 жылы, қазіргі жыл санау бойынша 1070 жылда жазып бітірген. В.В. Бартольд пен И.В. Стеблеваның айтуынша, ғұлама ойшылдың әйгілі дастаны «Құдадғу білік» (Құт негізі – білік) Қашқар қаласында жазылған. Дастанды «хандардың ханы» – Қарахандар әулеті мемлекетінің (942-1210) негізін салушы Сүлеймен Арслан ханға (908-955) тарту еткен. Сол үшін хан өз жарлығымен Жүсіп Баласағұниға «хас хажиб» – «бас уәзір» немесе «ұлы кеңесші» деген лауазым берген. Шығарманың бізге жеткен үш нұсқасы бар. Біріншісі, Герат қаласындағы 1439 жылы көне ұйғыр жазуымен (қазір ол Вена қаласындағы Корольдік кітапханада сақтаулы), екіншісі, 14 ғасырдың 1-жартысында Египетте араб әрпімен (Каирдың Кедивен кітапханасы қорында) көшірілген. Ал Наманған қаласынан табылған үшінші нұсқа 12 ғасырда араб әрпімен қағазға түсірілген. Бұл қолжазба Ташкенттегі Шығыстану институтының қорында сақтаулы тұр. Ғалымдар осы үш көшірме нұсқаның әрқайсысына тән өзіндік ерекшеліктерді жинақтай отырып, салыстырып, жүйелей отырып, оның толық мәтінін жасап шықты. Венгер ғалымы Герман Вамбери (1832-1913) «Құтты біліктің» бірнеше тарауын неміс тіліне аударып, 1870 жылы Инсбрук қаласында жеке кітап етіп бастырып шығарды. Бұл шығарманы зерттеу, ғылымының мәтінін дайындау және аударма жасау ісімен орыс ғалы-

мы В.В. Радлов (1837-1918) жиырма жыл бойы (1890-1910) айналысқан. Түркия ғалымдары 1942-43 жылдары «Құтты біліктің» үш нұсқасын да Стамбұлдан үш том кітап етіп шығарды. Еңбек орта ғасырларда бүкіл түркі әлеміне түсінікті болған Қарахан әулеті мемлекеті түріктерінің тілінде жазылған. Оны Қаримов өзбек тіліне (1971), Н. Гребнев (1971) пен С. Иванов орыс тіліне (1983), А. Егеубаев қазақ тіліне (1986), бір топ аудармашылар ұйғыр тіліне (1984) тәржімалаған. Шығарма жайлы өз ойларын білдіргендер қатарында С.Е. Малов және А.Б. Халидов болған еді.

«Құтты білік» немесе «Құдадғу білік» – әңгіме аңыз ретінде баяндалатын даналық сөз, өсиет, ғибрат. Дастан оқиғасы XI ғасырда Ыстық көл, Жетісу, Қашқар өлкесінде болған шындыққа байланысты өрбітілді. Жүсіптің еңбегі – саяси және ғибрат, өсиет, ақы ретінде имандылыққа үндейтін, тәлім-тәрбие берерлік дидактикалық тәлімдік-тағылымдық туынды.

«Құтты білік» дастаны белгілі бір мағынада елдегі Ата заң (Конституция) қызметін атқарған. Дастанның басты идеясы төрт принципке негізделген. Біріншісі, мемлекетті дұрыс басқару үшін қара қылды қақ жаратындай әділ заңның болуы. Автор әділдіктің символдық бейнесі ретінде Күн туды патшаны көрсетеді. Екіншісі, бақ-дәулет, яғни елге құт қонсын деген тілек. Бақ-дәулет мәселесі патшаның уәзірі Айтолды бейнесі арқылы жырға қосылған. Үшіншісі, ақыл-парасат. Даналықтың, ізгі ойдың, сөздің және істің қоғамның саяси, әлеуметтік, мәдени құрылысындағы рөлі уәзірдің баласы Өгдүлмштің бейнесінде жырланады. Төртіншісі – қанағат, рақым мәселесі. Бұл мәселе дастанда уәзірдің туысы, дәруіш Өгдүлмштің бейнесі арқылы әңгіме болады. «Құтты білік» дастаны 6520 бәйіттен (екі жолдық өлең) тұрады, яғни 13040 өлең жолы бар деген сөз. Соның бәрі 85 тарауға бөлініп берілген. Дастанның кіріспесі қара сөзбен, ал негізгі бөлімдері аруз өлең өлшемінің ықшамдалған мутакариб деп аталатын түрімен жазылған. «Құтты білік» дастанының сюжеттік желісі негізінен шығарманың бас қаһармандарының өзара әңгімесінен, сұрақ-жауаптарынан, бір-біріне жазған хаттарынан тұрады.

Шығармада тәлім-тәрбие, дидактика, адамгершілік, ұрпақ тәрбиесі, ізгілік туралы ой-пікірлер айтылады. Автор патшалар мен уәзірлердің, хан сарайы қызметкерлері мен елшілердің, әскербасылар мен нөкерлердің, тәуіптер мен аспаздардың, диқандар мен малшылардың, т.б. қоғам мүшелерінің мінез-құлқы, білім дәре-

жесі, ақыл-парасаты, құқықтары турасындағы көзқарастарын көрсеткен. Ғұлама мәселені әмірші-патшаның өзінен бастап, бектікке лайық бектің болмысы мен ұстанымдары жайлы сөз қозғаған. Бұл жерде бек деп отырғаны билеуші, ендеше билеушінің тұлғасын аша отырып, өзі мынадай жауап береді:

«Ақылды бар, ақымақ бар, бар ғалым,
Бай-кедей бар, надан, аңқау, бар залым.
Бәрін соның алаламай бөлектеп,
Басқаратын қандай болу керек Бек?
Елі гүлдеп, байып бектің бағына,
Даңқы тарап, өссе халық саны да!
Қазна толып, күміс судай ағылса,
Шоктығы өсіп, күшіне әлем табынса.
Әскер толып, тұрса күші дігірлеп,
Тұрмыс, заңды тураласа іліммен,
Бектің аты бар жаһанға тараса,
Күн-күн сайын құты артса, тамаша.
Ұзақ бектік құрып, жетсе мұратқа,
Рахат көрсе, мінгенінше пыраққа!».

Яғни, билеуші қоғамдағы әлеуметтік дифференциацияға қарамастан адамдардың бәріне бірдей, әділетті түрде қарауы тиіс. Сонымен қатар қарамағындағы халқының саны көбейіп қана қоймай оның материалдық жағдайы жақсы болуы тиіс. Басқарған мемлекетінің әскері, заңы болса, мұндай елдің де, билеушінің де есімі тарихта қалатындығын ескертеді. Билеушінің жеке басына тиісті қасиеттерді ашып көрсеткен мына өлең жолдарының маңызы зор.

«Бұл бектікке асыл текті ер лайық,
Күшті, ер жүрек, епті бейне желқайық.
Атасы бек болса, ұлы да бек болар,
Ұлы бек боп туса, асыл тек солар!
Ақыл керек, бекке керек білік те,
Сақилық та керек лайық жігітке!
Бек халықты тек білікпен сендірер,
Барлығын да ақылына жеңдірер.
(«Бек» – дегенді «тек» дегенмен салыстыр.)».

Жүсіп Баласағұн еңбегінде адамзаттың прогрессивті даму идеясы қоғамдағы заң және оны мойындау мен іске асыру, билеушінің сол заңға жүгінуі арқылы көрінеді.

«Бек мәңгілік қарауы шарт екі ісін,
Қырағылық және заңы – елі үшін.
Сақ болса бек, берік елдің іргесі,
Жауы жасып, тынар үнсіз күндесі.
Қай жерде бек заңды тура ұстаса,
Елдің де онда күні жарқын, қысқасы!
Осы екі жай, бұл бектіктің сынағы,
Олар болса, мықты бектің тұрағы», –

деген жолдарда екі мәселе баса айтылады, бірі билеушінің қырағылығы, екіншісі ұстанған заңы. Осы пікірін Жүсіп күшпен көндіргеннен гөрі заң арқылы билеудің адамзат үшін маңызын мынадай жолдар бекіте түседі:

«Күшпен ұзақ ұстай алмас елді бек!»
Зұлымдық – өрт, тисе өртеп қырады,
Заң – тірі су, құйсаң өніп-шығады.
Елді дана келсе ұзақ билегің,
Заңды ұстан, бұрсын елге бүйрегің!
Әділ заңмен – ғалам жайнап, ел сүйер!»
Жүрсін бектер, бес нәрседен алыстап,
Есі болса, жұрнақ болса намыстан:
Үшқалақтық – бірі, екінші – сараңдық,
Үшінші – ашу, оған егіз надандық.
Қырсығың – сор, бетті жер қып жүргізер,
Бесінші – өтірік, жерге тірі кіргізер!
Бек бесеуден бойын аулақ ұстасын.

Жүсіп Баласағұн қоғам дамуының басты шарттарының бірі білім, ғылым деп санаған.

«Қай кісі де ордасы ақыл-білімнің,
Ер деп сана, төк мадағын тіліңнің.
Білігі мол, ақыл-ойы сай кісі,
Кішігі – ұлы, ал кедейі – бай кісі!
(Жаман болсын – мақта, көзі ашық қой,
Білімсізді қасында оның, басып қой!)»
Білік – қанат, құт-ырысың торықпа,
Ақылдыны «дана!» деуден қорықпа.

Прогресс және қалыптасқан тәртіп негіздерін мүлтіксіз сақтаудың көзі Жүсіпше заңды ұстану және оны жетілдіру. Мемлекеттің басты нышандарының бірін ол әскер деп санаған. Осы тұрасындағы «Құтты білік» жолдары мынадай:

«Ел іргесін, күш қуатын сақтайтын –
Екі шарт бар қос жұлдыздай мақтайтын:
Бірі – елге әділ заңды қаратқын,
Екінші – әскер, ерге күміс таратқын.
Әділ заңнан жұрт көңілі тасады,
Күміс болса, әскер күші асады.
Бұл екі топ болса разы бегіне,
Жайланар да жайнар бегі, елі де...
Әділ заңын бермесе бек еліне,
Ел қорғаусыз қалса обырдың жеміне,
Қырық пышақ боп қырқысып ел бұзылар,
Билік белі сынып, сарай жығылар».

Ж. Баласағұн теорияларының, көзқарастарының түп негіздері имандылықта, адамилықта.

«Ыза, қызбалық, тыраштардың кергісі –
Мұның бәрі, надандықтың белгісі.
Асыққанда, іс қайнауы кем келер,
Асыққаннан шикі ас ішкен – сенделер!
Барлық істі ойлап істе, сабыр қыл,
Асықтың ба – ибадаттан жаңылдың.
Ашкөзденбе, ұятты ойла, адал бол», –

деу арқылы адамдарды, билеушіні игі қасиеттерге шақырған.

Тазалықтың, имандылықтың сара жолы ішімдік ішпеу, құмар ойындар ойнамау деп білген, олардың салдарының да ауыр болатындығын былай ескерткен:

«Шарап ішпе, зинақорлық қылмағын,
Құтың қашар, басыңа мұң шырмалып.
«Ей, маскүнем, ішімдікке жолама,
Қайыршылық – жолы, өзінді тонама!»
Қара ішсе, мал мен мүлкін салады,
Бегі ішсе, елдің шырқын алады.
(Қара ішсе – малы желге ұшады,
Ішкіш бектің – тозар елі құсалы!)
Ішімдік – жау. Құртар алтын-күмісті,
Ішкен пенде бастар ұрыс-керісті.
Ішкен кісі ақылынан адасар,
Ал, ақылсыз тентектікпен жанасар.
Бектер ішіп, тәттіге бой исе егер,
Күні ашты боп, елдің мұңы күшейер.
Жиһангердің ойын болса – құмары,
Елін бұзып, телімсек боп тынады.

Жүсіп ислам дінінің негіздерін қоса насихаттаған. Оған мына сөздері дәлел:

«Шариатты тарат, ұғып, таны да,
Ізгі атағың бірге тарар бағына.
Мұсылманға – мұсылман, біл, туысқан,
Туысқанмен жұлыспай, жөн, ұғысқан.
Әділ заң құр, ел марқайып, көсілсін,
Дұға қылып, өркенінді өсірсін.
Құдай өзі берер саған берерін,
Екі дүние сендік болар, ей, ерім!»

Осылайша Жүсіп Баласағұн сонау ерте орта ғасырда адамзаттың бақытты өмір сүру, прогресс және қалыптасқан тәртіп, заң және оның үстемдігі, адамгершілік, имандылық негіздерін көрсетіп берген.

Әдебиеттер

- 1 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010.
- 2 Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. Ортағасырлық тарихи ой. 3-т. – Астана: Фолиант, 2005. – 512 б.
- 3 Жүсіп Баласағұн. Құтты білік// Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. Ортағасырлық тарихи ой. 3-т. – Астана: Фолиант, 2005. – 83-106 бб.

References

- 1 Lingua literature. Reference Glossarium. Almaty: «Aruna Ltd», SZSHC, 2010.
- 2 Tarikh, adamzat aqyl-oyynyn kazynasy. On tomдық. I t. Ezhelgi Shygys. – Astana: «Foliant», 2005. – 512b.
- 3 Shysip Balasagun. Qyttu bilik// Tarikh, adamzat aqyl-oyynyn kazynasy. On tomдық. 3-t. Ortagasyrlyq taryqi oy. – Astana: «Foliant», 2005. – 83-106bb.